

การประเมินโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาล*

AN EVALUATION OF A PRO BONO PROGRAM WITHIN
METROPOLITAN POLICE STATIONS

พินพนิต บุญชะม้อย

Phinpanit Boonchamoi

คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล นครปฐม ประเทศไทย

Faculty of Social Sciences and Humanities, Mahidol University, Nakhon Pathom, Thailand

*Corresponding author E-mail: bphinpanid@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อประเมินโครงการทนายอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาล โดยรูปแบบการประเมินผลผลิต (Product Evaluation) การประเมินผลกระทบ (Impact Evaluation) การประเมินประสิทธิผล (Effectiveness Evaluation) การประเมินความยั่งยืน (Sustainability Evaluation) และการประเมินการถ่ายทอดส่งต่อ (Transportability Evaluation) หรือ CIPPIEST Model โดยศึกษาผลลัพธ์จากประชากรกลุ่มตัวอย่าง ประกอบด้วย คณะกรรมการโครงการสภาทนายความ ทนายความประจำสถานีตำรวจ พนักงานสอบสวนสถานีตำรวจ และประชาชนผู้ที่ใช้บริการ จำนวน 25 คน โดยข้อมูลที่ได้รับจากการสัมภาษณ์เชิงลึกประชากรกลุ่มตัวอย่าง พบว่าด้านบริบทมีความสอดคล้องกับแผนยุทธศาสตร์ชาติ แนวนโยบายรัฐในการที่สนับสนุนให้ประชาชนเข้าถึงความยุติธรรมและของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องหรือต้นสังกัด และในด้านปัจจัยนำเข้า การดำเนินการโครงการทนายอาสาประจำสถานีตำรวจ ไม่มีการจัดทำรายงานการศึกษา (Feasibility Study) หรือการประเมินความต้องการที่จำเป็น แต่จะมีการจัดหาทนายโดยศาลกรณีที่มีความต้องการจากประชาชน และด้านประสิทธิผล พบว่าทนายความมีการให้การปรึกษาทางคดี การใช้ความรู้ การสร้างความเข้าใจ และการสื่อสารของทนายความเป็นไปอย่างคุ้มค่า โดยผลการประเมินความพึงพอใจจากการสัมภาษณ์คณะกรรมการโครงการสภาทนายความ ทนายความประจำสถานีตำรวจ พนักงานสอบสวนสถานีตำรวจ และประชาชนผู้ที่ใช้บริการ มองว่าโครงการนี้เป็นประโยชน์กับประชาชนผู้ใช้บริการ และควรดำเนินการอย่างต่อเนื่อง ในบทความวิจัยนี้มีข้อเสนอแนะจากการศึกษา คือควรนำผลการประเมินมาจัดทำระบบการจัดการความรู้ การจัดให้ทนายฝึกหัดเรียนรู้ร่วมกับทนายอาสา การจัดหาสถานที่ การพัฒนาเทคโนโลยีสารสนเทศ การจัดหาทนายความที่มีความรู้และความชำนาญเฉพาะทาง การปรับเปลี่ยนเวลาให้เหมาะสมกับบางสถานีตำรวจและประสานงานกับองค์กรอื่น ๆ เข้ามาทำงานร่วมกัน รวมทั้งการศึกษาความต้องการปรึกษากฎหมายจากประชาชน การพัฒนาตัวชี้วัด และการศึกษาแหล่งทรัพยากรทางการให้คำปรึกษากฎหมายอื่น ๆ

คำสำคัญ: การประเมินโครงการ, การช่วยเหลือประชาชนทางกฎหมาย, สภาทนายความแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ และสถานีตำรวจนครบาล

Abstract

The objective of this study was to evaluate the pro bono program at the Metropolitan Police Station using the Product Evaluation, Impact Evaluation, Effectiveness Evaluation, Sustainability Evaluation and Transportability Evaluation or CIPPIEST Model. The study involved 25 participants, including members of the Lawyers' Council Project Committee, volunteer lawyers at the police station, police investigators, and service users, who provided assessments. The results of the evaluation showed that: in terms of the context, the program was aligned with the National Strategic Plan, the government policy in promoting access to justice, and other relevant agencies' policies. And in for inputs, in implementing the Volunteer Lawyer Program at police stations, no feasibility study or assessment of necessary requirements has been conducted. However, lawyers are provided by the court in cases where there is a demand from the public. And in terms of effectiveness, it was found that the pro bono lawyers provided legal consultations using their knowledge and communication skills cost-effectively. The assessment of service satisfaction, based on participants' interviews, revealed that the program was highly beneficial and should be continued. The study recommends utilizing the assessment for knowledge management, arranging coaching programs where pro bono lawyers mentor new lawyers, and providing suitable venues. Additional recommendations include enhancing information technology, assigning lawyers with specific expertise to certain police stations, and adjusting operational hours to fit the needs of specific stations. Furthermore, the study emphasizes the importance of coordinating with other organizations, identifying public needs for legal advice, developing indicators for legal counseling, and exploring alternative sources for public legal consultation.

Keywords: Project Evaluation, Legal Assistance to the Public, Lawyers Council of Thailand Under the Royal Patronage and Metropolitan Police Station

บทนำ

การเข้าถึงความยุติธรรม (Access to Justice) เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานที่สำคัญอย่างหนึ่งของมนุษย์ เช่น การได้รับหลักประกันความเสมอภาคตามกฎหมาย และการไม่ถูกกีดกันหรือเลือกปฏิบัติในลักษณะต่าง ๆ รวมทั้งการจัดอุปสรรคอื่น ๆ ในการเข้าถึงความยุติธรรม ซึ่งในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 ได้มีบทบัญญัติที่เกี่ยวกับการเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมของประชาชนว่า กระบวนการยุติธรรมต้องเข้าถึงได้อย่างรวดเร็ว เป็นไปโดยง่าย มีค่าใช้จ่ายที่ไม่สูงจนเกินไป ให้ความเป็นธรรมกับผู้ต้องหรือจำเลยในคดีอาญา เพื่อให้ได้รับการพิจารณาดีที่ถูกต้อง และได้รับการช่วยเหลือในทางคดีจากทนายความ และหากประชาชนไม่สามารถหาทนายความได้ จะต้องเป็นหน้าที่ของรัฐในการให้ความช่วยเหลือจัดหาทนายความอย่างรวดเร็วและเป็นไปตามกฎหมายบัญญัติไว้ (กรองทิพย์ คำะรัตน์, 2558) และจากการที่ภาครัฐมีบทบาทในการช่วยเหลือประชาชนให้สามารถเข้าถึงความ

ยุติธรรมทำให้ประชาชนได้ลดความเหลื่อมล้ำ เข้าถึงกระบวนการยุติธรรม เข้าถึงการบังคับใช้กฎหมาย และเข้าถึงการปฏิบัติตามกฎหมายได้รับรู้ถึงสิทธิต่าง ๆ ทำให้ประชาชนได้สามารถเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมได้ (อรรถวัฒน์ กลิ่นนำหอม, 2544) จากแนวทางดังกล่าวที่ภาครัฐให้การช่วยเหลือประชาชนให้สามารถเข้าถึงความยุติธรรมและการบังคับใช้กฎหมายอย่างทั่วถึงนั้น ส่งผลทำให้ประชาชนได้สามารถเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมได้ โดยมีแนวทางปฏิบัติดังนี้

1. การรับแจ้งความร้องทุกข์คืออาชญากรรมต่างท้องที่ของแต่ละสถานีตำรวจ ก่อเพื่อให้เกิดความสะดวกรวดเร็วแก่ประชาชน ไม่ต้องเสียเวลาและค่าเดินทางไปแจ้งความที่สถานีตำรวจท้องที่จุดเกิดเหตุ แต่สามารถแจ้งความได้ที่สถานีตำรวจทุกแห่งทั่วประเทศ โดยให้สถานีตำรวจที่รับเรื่องร้องทุกข์เร่งสอบปากคำผู้แจ้งโดยละเอียดก่อนจะส่งเรื่องให้กับสถานีตำรวจท้องที่ภายใน 3 วัน (สุเทพ สัตนาโค, 2530)

2. โครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจ โดยทางสภาทนายความได้จัดหาทนายความไปประจำในแต่ละสถานีตำรวจ เพื่อให้ประชาชนได้รับคำปรึกษากับผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมายโดยเฉพาะและไม่เสียค่าใช้จ่าย (สมพงษ์ จุตินันท์, 2546)

3. การห้ามนำตัวผู้ต้องหามาแถลงข่าวหรือให้สัมภาษณ์ต่อสื่อมวลชนในทุกกรณี เพื่อไม่ให้ละเมิดสิทธิของผู้ต้องหาในกรณีที่ศาลยังไม่มีคำพิพากษาถึงที่สุดว่ามีความผิด แต่สามารถนำรูปภาพของผู้ต้องหาหรือภาพถ่ายตามหมายจับมาเผยแพร่ต่อสื่อมวลชนได้ในกรณีที่เป็นประโยชน์ต่อสาธารณชน (เฉลิมชัย มาตย์เมือง, 2544)

4. การขอลปล่อยตัวชั่วคราวผู้ต้องหาในวันหยุดราชการ ซึ่งศาลจะมีการพิจารณาคำร้องคัดฟ้องฝากขังและปล่อยตัวชั่วคราวในวันหยุดราชการ ในขณะที่เจ้าหน้าที่ตำรวจก็จะเร่งพิจารณาว่าจะปล่อยตัวชั่วคราวผู้ต้องหาในชั้นพนักงานสอบสวนหรือไม่ภายใน 24 ชั่วโมง และสามารถฝากขังผู้ต้องหาได้ในช่วงวันหยุด (สนธยา โจมกัน, 2563)

ในการประเมินผลของการดำเนินโครงการต่าง ๆ ว่ามีประสิทธิภาพหรือสามารถบรรลุผลของการดำเนินโครงการหรือไม่นั้น ส่วนมากมักใช้กระบวนการตามแนวทาง CIPP Model โดยถือเป็นแบบในการวิจัยประเมินผลเป็นการประเมินผลที่ครบถ้วนในมิติต่าง ๆ และเป็นการประเมินองค์ประกอบการดำเนินการที่ครบถ้วน สามารถนำมาใช้วิเคราะห์การดำเนินโครงการที่ต่อเนื่อง ต่อมามีการพัฒนาและเพิ่มองค์ประกอบเพิ่มเข้ามา เรียกว่า CIPPIEST Model แนวทางการประเมินดังกล่าวมีความเหมาะสมที่จะสามารถสะท้อนข้อมูลที่จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ในการดำเนินการของทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจ เนื่องจากจะเป็นการประเมินเชิงระบบครอบคลุมในมิติต่าง ๆ ของการดำเนินโครงการ และการประเมินความพึงพอใจของบุคลากรทุกฝ่ายที่มีผลได้หรือผลกระทบต่อผลการดำเนินโครงการหรือประโยชน์ที่ได้จากการดำเนินโครงการทั้งในด้านการป้องกันและปราบปราม การรณรงค์ ประชาสัมพันธ์ และการบำบัดรักษา ของคณะกรรมการโครงการ บุคลากรอื่น ๆ ของโครงการและผู้ใช้บริการจากการดำเนินโครงการ กล่าวคือ ความพึงพอใจของทนายความที่เข้ามาเป็นทนายอาสาประจำสถานีตำรวจ เจ้าหน้าที่ตำรวจ ประชาชนที่มาปรึกษากับทนายอาสาประจำสถานีตำรวจ รวมทั้งผู้เกี่ยวข้องอื่น ๆ รวมทั้งผู้จัดทำโครงการ คณะกรรมการบริหารและบุคลากรที่เกี่ยวข้อง จากแนวนโยบายและแนวทางดังกล่าวสภาทนายความได้เล็งเห็นถึงความสำคัญของการให้ประชาชนได้รับความช่วยเหลือทางด้านกฎหมาย จึงได้จัดตั้งโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจภายใต้แผนการปฏิรูปประเทศที่มีความจำเป็นเร่งด่วน (Quick Win) ซึ่งเป็นการพัฒนากลไกการช่วยเหลือและเพิ่มศักยภาพ เพื่อให้ประชาชนเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมในการคุ้มครองผู้เสียหาย ผู้ต้องหา และจำเลยตั้งแต่ขั้นแรกของต้นธารของกระบวนการยุติธรรม ซึ่งโครงการดังกล่าวเป็นการให้ความช่วยเหลือ ให้คำแนะนำ

และให้คำปรึกษาด้านกฎหมายแก่ประชาชนโดยไม่คิดค่าใช้จ่าย เพื่อประชาชนจะได้เข้าถึงกระบวนการยุติธรรมอย่างถูกต้อง และหลากหลายช่องทาง (ณัฐกาญจน์ ทองคำ, 2558) นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับหลักการดำเนินการ เพื่อให้เป็นไปตามปณิธานสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน และอนุสัญญาว่าด้วยสิทธิเด็ก โดยมีหน่วยงานประจำสถานีตำรวจทั่วประเทศแล้วประมาณ 150 แห่ง ในพื้นที่กรุงเทพมหานคร มีหน่วยงานอาสาประจำประมาณ 35 สถานี ส่วนที่เหลือก็กระจายตามต่างจังหวัดประมาณ 115 สถานีตำรวจ ทั้งนี้ หน่วยงานอาสาประจำสถานีตำรวจมีบทบาทหน้าที่ กล่าวคือ ให้ความรู้และเป็นที่ปรึกษาทั้งกฎหมายอาญาและกฎหมายแพ่ง ให้ความรู้และเป็นที่ปรึกษาเกี่ยวกับการแจ้งสิทธิตามกฎหมายของผู้ต้องหา ผู้เสียหายหรือประชาชน ให้ความรู้และเป็นที่ปรึกษาเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ และไกล่เกลี่ยกรณีข้อพิพาท (ทนายท สุพิมพานนท์, 2564)

เมื่อพิจารณาโครงการทนายอาสาประจำสถานีตำรวจ ตั้งแต่เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2562 ตลอดระยะเวลาที่ดำเนินการมาจนถึงปัจจุบัน พบว่ายังไม่ได้มีการดำเนินการประเมินโครงการเพื่อนำผลมาพิจารณาประกอบการดำเนินการที่ต่อเนื่องและรายงานผลสำเร็จของการดำเนินการที่เป็นระบบชัดเจน (คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2561) รวมทั้งการตอบปัญหาการเข้าถึงความยุติธรรมของประชาชนหรือไม่ โดยการประเมินผลการดำเนินโครงการต่าง ๆ มักจะใช้กระบวนการตามแนวทาง CIPPIEST Model (ประภัสสร วงษ์ศิริตนะ และคณะ, 2554) โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลหรือสารสนเทศ เพื่อนำไปใช้ในการตัดสินใจหาทางเลือกที่เหมาะสมในการประเมินจะประเมินจากปัจจัยหลัก 8 ด้าน คือ 1) ด้านบริบท 2) ด้านปัจจัยนำเข้า 3) ด้านกระบวนการ 4) ด้านผลผลิต 5) ด้านผลกระทบ 6) ด้านประสิทธิผล 7) ด้านความยั่งยืน และ 8) ด้านการถ่ายทอดความรู้ โดยการศึกษาวิจัยเชิงประเมินผลในครั้งนี้เกี่ยวข้องกับโครงการทนายอาสาประจำสถานีตำรวจของสภาทนายความแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ มีจุดมุ่งหมายเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลหรือสารสนเทศ เพื่อนำไปใช้ในการตัดสินใจหาทางเลือกที่เหมาะสม ดังนั้น ผลการประเมินจึงจะไม่เพียงตรวจสอบผลผลิต ผลลัพธ์การดำเนินการ ประสิทธิภาพและประสิทธิผลเท่านั้น แต่ยังรวมทั้งการตรวจสอบทั้งกระบวนการเพื่อหาข้อบกพร่องของการดำเนินโครงการ เพื่อจะได้ทำการแก้ไขให้สอดคล้องกับข้อบกพร่องนั้น ๆ รวมทั้งเพื่อหาข้อมูลประกอบการตัดสินใจที่จะสั่งการ และการพัฒนาต่าง ๆ และพิจารณาถึงความยั่งยืนและการเป็นต้นแบบที่สามารถเรียนรู้และถ่ายทอดการดำเนินการที่จะขยายการดำเนินการต่อไป ข้อมูลที่ได้เหล่านี้ช่วยในการตัดสินใจของผู้บริหารในการปรับปรุงโครงการต่อไป (Stufflebeam, D.L. and Shinkfield, A.J., 2007)

ดังนั้น ภาครัฐควรที่จะส่งเสริมให้ประชาชนเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมให้มากยิ่งขึ้น โดยไม่คำนึงถึงรายได้หรือสถานการณ์ของประชาชน ซึ่งทนายความก็ถือเป็นวิชาชีพที่มีความเชี่ยวชาญด้านกฎหมายเป็นอย่างมาก และควรที่จะใช้วิชาชีพช่วยเหลือสังคมแก่ผู้ด้อยโอกาสด้วยการให้บริการทางกฎหมายแบบการให้เปล่าโดยตรงแก่ผู้ที่ต้องการความช่วยเหลือ และเป็นการให้บริการจากนักกฎหมายที่มีความรู้ ความสามารถ ประสบการณ์ ตลอดจนผ่านการฝึกอบรมและการเป็นตัวแทนทางกฎหมายในมิติที่ช่วยขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเชิงบวก สำหรับประชาชนที่กำลังประสบปัญหากฎหมาย การต่อสู้เพื่อรักษาสิทธิประโยชน์ในกระบวนการยุติธรรม ซึ่งย่อมต้องการความช่วยเหลือจากภาครัฐในการเติมเต็มความต้องการทางกฎหมายนี้ อย่างไรก็ตาม ผลประโยชน์ถือเป็นเพียงส่วนหนึ่งของการแก้ปัญหาแบบบูรณาการที่ใหญ่กว่า เพื่อให้แน่ใจว่าจะสามารถเข้าถึงความยุติธรรมได้อย่างเท่าเทียมกัน และยังมีความต้องการที่สำคัญสำหรับองค์กรที่ช่วยเหลือทางกฎหมายและบริการทางกฎหมายต้องมีการประเมินและตรวจสอบการดำเนินการเพื่อให้สอดคล้องและบรรลุเป้าหมายอย่างเหมาะสม

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาปัญหาและอุปสรรคที่เกี่ยวกับการประเมินโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาล
2. เพื่อศึกษาแนวความคิด หลักการ และวัตถุประสงค์ที่เกี่ยวกับการประเมินโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาล
3. เพื่อศึกษาแนวทางในการพัฒนา ปรับปรุง และส่งเสริมการประเมินโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาล

ระเบียบวิธีวิจัย

บทความฉบับนี้ เป็นการวิจัยประเมินผลมุ่งประเมินรูปแบบ CIPPIEST เป็นทางเลือกหนึ่งที่ใช้เป็นกรอบแนวคิดในการประเมิน เพราะเป็นรูปแบบการประเมินที่เน้นการตัดสินใจทำให้ประเมินครอบคลุมองค์ประกอบทุกด้านของการดำเนินการอย่างมีเหตุผลและเป็นระบบ ไม่เน้นการวิเคราะห์จุดใดจุดหนึ่งแต่เป็นรูปแบบการประเมินที่มีความต่อเนื่องทำให้ได้ข้อมูลครบถ้วน จึงสามารถนำไปใช้ในการประเมินการดำเนินการได้อย่างเหมาะสม ซึ่งรูปแบบการประเมินแบบ CIPPIEST ประกอบด้วย 8 ด้าน คือ 1) ด้านบริบท 2) ด้านปัจจัยนำเข้า 3) ด้านกระบวนการ 4) ด้านผลผลิต 5) ด้านผลกระทบ 6) ด้านประสิทธิผล 7) ด้านความยั่งยืน และ 8) ด้านการถ่ายโยงความรู้ โดยหน่วยที่ใช้ในการศึกษาเป็นการดำเนินการ (Procedure)

ผลการวิจัย

การศึกษครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อประเมินผลโครงการทนายอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาลตามแบบจำลอง CIPP MODEL โดยใช้การสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ที่เกี่ยวข้อง (Stakeholders) ได้แก่ คณะกรรมการโครงการทนายอาสาประจำสถานีตำรวจ สภาทายความแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ ทนายอาสาที่ไปประจำที่สถานีตำรวจนครบาล พนักงานสอบสวนที่ปฏิบัติหน้าที่ในสถานีตำรวจนครบาลและประชาชนที่ใช้บริการทนายอาสดังกล่าว ทั้งที่เป็นผู้เสียหายหรือผู้ร้องทุกข์กล่าวโทษและผู้ต้องหาใช้แบบสัมภาษณ์เชิงโครงสร้างนี้ประกอบด้วยองค์ประกอบการประเมินตามแบบจำลอง CIPPEST MODEL ซึ่งจากการศึกษาพบว่า

1. การประเมินผลสำเร็จการดำเนินงานด้านบริบท

การประเมินด้านบริบทสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท ได้แก่ ด้านความต้องการของประชาชน พบว่าประชาชนมีความต้องการการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายในด้านต่าง ๆ ตามเป้าหมายของโครงการทนายความอาสาให้คำปรึกษาสถานีตำรวจโดยประชาชนต้องการที่ปรึกษากฎหมายจากทนายความที่มีความรู้ความสามารถและประสบการณ์ รวมทั้งเป็นที่ปรึกษากฎหมายให้ความรู้โดยไม่มีค่าใช้จ่าย และด้านวัตถุประสงค์ พบว่ามีความเหมาะสมเพื่อให้ประชาชนสามารถเข้าถึงความยุติธรรมและการลดค่าใช้จ่ายในการดำเนินคดี ซึ่งสอดคล้องกับบทสัมภาษณ์ผู้ที่เกี่ยวข้องที่เห็นว่าวิชาชีพทนายความถือเป็นวิชาชีพที่ต้องให้ความช่วยเหลือประชาชน และควรจะหาโอกาสในการที่แบ่งเวลาไปช่วยเหลือสังคมก็เลยลงมาปฏิบัติงานหรือทำงานในการช่วยเหลือประชาชน

2. การประเมินโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาลสำนักงานตำรวจแห่งชาติ ด้านปัจจัยนำเข้า

การมีทนายความที่มีความรู้ ความสามารถ และประสบการณ์ในการดำเนินการพิจารณาในศาลมาอย่างยาวนาน และสามารถให้คำปรึกษาได้อย่างเหมาะสมนั้น สภาทนายความแห่งประเทศไทยก็มีทนายความที่มีความรู้และความเชี่ยวชาญจำนวนมาก และเป็นหัวหน้าสำนักงานหรือทนายความอาวุโสที่สารพัดจัดหาและดำเนินการให้ไปประจำที่สถานีตำรวจในเวลาใด ๆ ได้ แต่ในบางกรณีทนายความผู้เชี่ยวชาญก็อาจมีไม่เพียงพอ เพราะทนายความแต่ละคนมีความเชี่ยวชาญที่ไม่เหมือนกัน โดยอาจจะต้องจัดการหรือประสานงานให้ทนายความที่มีความเชี่ยวชาญในเรื่องนั้น ๆ ให้อยู่ในสถานที่ที่มีความเหมาะสมก็ได้ รวมไปถึงด้านงบประมาณอาจจะมีการบริหารจัดการในการเบิกจ่ายล่าช้าและมีการค้างจ่ายอยู่บ้างแต่อาจจะปรับและสามารถที่จะเบิกจ่ายได้ในเวลาถัดมา

3. การประเมินโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาลสำนักงานตำรวจแห่งชาติ ด้านกระบวนการ

โครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาล มีกิจกรรมขั้นตอนต่าง ๆ ในการดำเนินโครงการว่าเป็นไปตามแผนที่กำหนดไว้ในช่วงดำเนินโครงการ พบว่าได้มีการตรวจสอบอย่างจริงจังตั้งแต่ความสามารถและความพร้อมของบุคลากรในการปฏิบัติงานให้สอดคล้องกับโครงการ คือมีการกำหนดคุณสมบัติทนายความอาสา มีการกำหนดให้มีการยื่นใบสมัคร มีกระบวนการคัดเลือก มีการตรวจสอบในขั้นตอนอื่น ๆ เช่น ชื่อเสียง การเคยโดนร้องเรียน รวมทั้งมีการฝึกอบรม มีการบริหารจัดการอย่างเป็นระบบและขั้นตอนก่อนอย่างชัดเจน เหมาะสม อีกทั้งมีความร่วมมือ มีการบูรณาการทำงานอย่างมีส่วนร่วมระหว่างตำรวจกับสภาทนายความ ตลอดจนการสื่อสารและการประชาสัมพันธ์อย่างต่อเนื่องและครอบคลุมถึงกลุ่มเป้าหมายตามหลักเกณฑ์ เพื่อให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ รวมทั้งติดตามการประเมินผลการดำเนินงานของโครงการได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งสอดคล้องกับบทสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญที่ให้ความเห็นว่า “...การดำเนินการนั้น มีกระบวนการที่ชัดเจนและมีความเหมาะสม...จะมีตั้งแต่การดำเนินการรับสมัคร การคัดเลือก การให้ส่งประวัติมาดำเนินการตรวจสอบ ไม่เคยมีปัญหาในเรื่องการถูกร้องเรียน การดำเนินการต่าง ๆ มีระบบ มีการตรวจสอบ การอบรม การไปนิเทศงานเป็นระยะ มีการประเมินผล”

4. การประเมินโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาลสำนักงานตำรวจแห่งชาติ ด้านผลผลิต

การดำเนินโครงการนี้นั้นมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ความรู้และเป็นที่ปรึกษาทั้งกฎหมายอาญาและกฎหมายแพ่ง และเป็นที่ปรึกษาเกี่ยวกับการแจ้งสิทธิตามกฎหมายของผู้ต้องหา ผู้เสียหาย หรือประชาชน การให้ความรู้และเป็นที่ปรึกษาเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ และการไกล่เกลี่ยกรณีข้อพิพาท ซึ่งการบรรลุวัตถุประสงค์หรือไม่นั้นจะขึ้นอยู่กับตัวของประชาชนผู้เข้ามาปรึกษาทนายความอาสาเอง โดยไม่ว่าจะเป็นผู้เสียหายหรือผู้ร้องทุกข์กล่าวโทษ หรือเป็นผู้ต้องหา การรับรู้และทำความเข้าใจจะช่วยให้ตัวประชาชนสามารถมีข้อมูล มีความรู้ และประเมินด้วยตนเองว่าจะดำเนินการอย่างไรต่อไป ซึ่งทนายความอาสาจะเป็นผู้แนะนำขั้นตอนและวิธีปฏิบัติให้อย่างละเอียดและรอบคอบ รวมไปถึงการป้องกันผลเสียที่อาจจะเกิดขึ้นตามมา โดยการตัดสินใจจะขึ้นอยู่กับตัวผู้ที่เข้ามาปรึกษาเป็นหลัก จากผลการศึกษาดังกล่าวนี้จะเป็นการสอดคล้องกับบทสัมภาษณ์ของผู้เชี่ยวชาญที่เห็นว่าทนายความอาสาจะเป็นงานให้ความรู้ให้คำปรึกษาแต่จะไม่ชี้แนะหรือส่งเสริมอะไรในทางที่มันไม่เหมาะสมแล้วก็อย่างมากที่สุดก็คือบางเรื่องคิดว่าไม่เป็นประโยชน์ก็จะมีเรื่องของการไกล่เกลี่ยประนีประนอมแล้วก็บอกให้ทราบถึงสิทธิ์ที่ควรจะได้รับ

5. การประเมินโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาลสำนักงานตำรวจแห่งชาติ ด้านผลกระทบ

ผู้เชี่ยวชาญส่วนมากให้ความเห็นว่า เป็นการลดอคติการกับปฏิบัติหน้าที่ของพนักงานสอบสวนเป็นอย่างมาก เห็นได้จากการที่ผู้เสียหายมักจะยอมรับฟังและยินยอมดำเนินการและขอความแนะนำคำแนะนำจากพนักงานสอบสวน เพราะได้สอบถามเกี่ยวกับคดีจากทนายความอาสาพอสังเขปบ้างแล้ว ซึ่งทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจจะพูดคุยและแสดงให้เห็นแนวทางต่าง ๆ ในทางคดีชี้ให้เห็นเรื่องที่จะเป็นไปหรืออธิบายอะไรต่าง ๆ เข้าใจมากขึ้น ซึ่งในอดีตที่ผ่านมาบ่อยครั้งที่มักจะมีการมองพนักงานสอบสวนในทางลบ หรือไม่เชื่อมั่นไม่เชื่อถือในคำแนะนำของพนักงานสอบสวน หรือมีข้อข้องใจโดยเฉพาะอย่างยิ่งในบางเรื่องซึ่งพนักงานสอบสวนได้ชี้แนะว่าเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคดีแพ่งไม่ใช่คดีอาญาก็มักจะมียุติข้อสงสัยว่าพนักงานสอบสวนไม่ยอมรับคำร้องทุกข์หรือคำแจ้งความเพื่อดำเนินคดีต่อ ซึ่งเมื่อไปพบกับทนายอาสาประจำสถานีตำรวจแล้วได้รับการชี้แจงและมีความเข้าใจจึงยอมรับในคำแนะนำ เป็นต้น

6. การประเมินโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาลสำนักงานตำรวจแห่งชาติ ด้านประสิทธิภาพ

โครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาล บรรลุวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายที่วางไว้มาก เนื่องจาก การตั้งเป้าของสภาทนายความนั้นเป็นไปเพื่อต้องการให้สภาทนายความนั้นได้สามารถมีกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม และช่วยเหลือประชาชนให้สามารถที่จะได้รับคำแนะนำหรือได้รับการชี้แนะรวมทั้งการช่วยเหลือต่าง ๆ ในทางคดีอันเป็นการช่วยเหลือประชาชนโดยไม่คิดค่าใช้จ่าย ซึ่งเป็นการกิจหนึ่งของสภาทนายความแห่งประเทศไทยที่ต้องการที่จะให้องค์กรนั้นได้ผลักดันให้อาชีพของทนายความนั้นได้ปฏิบัติงาน และดำรงไว้ซึ่งเกียรติยศศักดิ์ศรีของวิชาชีพทนายความที่สอดคล้องกับการดำเนินการในวิชาชีพ ซึ่งจำเป็นจะต้องให้การช่วยเหลือประชาชนที่เป็นกลุ่มเปราะบาง และไม่มีรายได้อันเป็นการให้ประชาชนสามารถเข้าถึงความยุติธรรมได้อย่างเสมอภาค ดังนั้น การจัดทนายอาสาประจำสถานีตำรวจสามารถเป็นการดำเนินการหนึ่งที่บรรลุวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายในบทบาทขององค์กรสภาทนายความและยังเป็นกลไกที่ทำให้ทนายความซึ่งเป็นวิชาชีพนั้นได้ปฏิบัติงานที่ให้การช่วยเหลือสังคมอีกด้วย

7. การประเมินโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาลสำนักงานตำรวจแห่งชาติ ด้านความยั่งยืน

จากการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญ ผู้เกี่ยวข้อง และผู้ให้ข้อมูล ได้ให้ความเห็นไปในทำนองเดียวกันว่า โครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาลเป็นโครงการที่ดีและมีประโยชน์มาก และควรที่จะต้องมีการดำเนินการอย่างต่อเนื่อง โดยอาจมีการแก้ไขข้อบกพร่องเล็กน้อยในการขยายพื้นที่ให้บริการแก่ประชาชนออกไปในพื้นที่ต่าง ๆ มากขึ้น เพื่อให้ตอบสนองกับความต้องการที่เพิ่มมากขึ้นอันจะทำให้ประชาชนทั่วไปได้สามารถมีความรู้ความเข้าใจในคดี มีความรู้ความเข้าใจในเรื่องของกฎหมายมากยิ่งขึ้น

8. การประเมินโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาลสำนักงานตำรวจแห่งชาติ ด้านการถ่ายทอดความรู้

การถ่ายทอดความรู้นั้นอาจจะเป็นสิ่งที่สามารถถ่ายทอดได้แค่เพียงบางส่วน เนื่องจากพบว่าลักษณะของคดีที่เกิดขึ้นมีความแตกต่างกันออกไป และพฤติกรรมของผู้คนในแต่ละพื้นที่นั้นมีความแตกต่างกันมากพอสมควร รวมทั้งการมีคนที่ให้คำปรึกษาที่มีความรู้ทางกฎหมายก็แตกต่างกันออกไป ความคล้ายคลึงกันในส่วนบางส่วนของคดีจึงสามารถ

นำมาปรับใช้ได้ในเรื่องของข้อกฎหมาย ความรู้ความเข้าใจในเรื่องของข้อกฎหมาย และเส้นทางการดำเนินการในกระบวนการยุติธรรมเท่านั้น

อภิปรายผล

จากการศึกษาและวิจัยในเรื่องการประเมินโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาลนั้น จะต้องมีการนำผลการประเมินโครงการดังกล่าวว่ามีความเหมาะสมและสามารถบรรลุวัตถุประสงค์ของโครงการได้อย่างแท้จริงหรือไม่ เพื่อเป็นการเก็บรวบรวมข้อมูล สถิติ ความพึงพอใจ และการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น เพื่อนำไปเป็นการแก้ไขข้อบกพร่องและปรับปรุงงานในด้านการดำเนินงานของโครงการให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น อันจะนำไปสู่การเสริมสร้างความเสมอภาคในการเข้าถึงความยุติธรรมของประชาชนได้ทุก ๆ ภาคส่วน ซึ่งมีผลการประเมินผลทั้ง 8 ด้าน ดังต่อไปนี้

1. การประเมินด้านบริบทหรือสภาวะแวดล้อม (Context Evaluation: C) จากการศึกษา พบว่าก่อนหน้านี้ไม่ได้มีการสำรวจโดยตรงเพื่อเริ่มโครงการ แต่เป็นการใช้ผลการศึกษาจากโครงการอื่น ๆ ที่มีความใกล้เคียงกัน

2. การประเมินปัจจัยเบื้องต้นหรือปัจจัยป้อน (Input Evaluation: I) พบว่าในเรื่องของการดำเนินตัวโครงการยังไม่ได้มีการจัดทำรายงานการศึกษาหรือการประเมินความต้องการที่จำเป็น แต่จะมีการใช้ข้อมูลในเรื่องที่คล้ายคลึงกันมาเปรียบเทียบแทนผ่านทางหน่วยงานและภาครัฐจะมีการจัดหาทนายความอาสาที่มีประสบการณ์ และเป็นที่ปรึกษากฎหมายให้กับทางประชาชน

3. การประเมินกระบวนการ (Process Evaluation: P) พบว่าในกระบวนการดำเนินการ หลังจากที่ได้มีการจัดหาฝึกอบรมและได้มีการจัดส่งทนายความลงประจำที่สถานีตำรวจเป้าหมายแล้ว ก็ได้มีการนิเทศน์และมีการไปตรวจเยี่ยมเป็นระยะจากคณะกรรมการเพื่อปรึกษาหรือและรับฟังการดำเนินการรวมทั้งปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ

4. การประเมินผลผลิต (Product Evaluation: P) เป็นการประเมินเพื่อเปรียบเทียบผลผลิต ที่เกิดขึ้นกับวัตถุประสงค์ของโครงการ หรือความต้องการ เป้าหมายที่กำหนดไว้

5. การประเมินผลกระทบจากการดำเนินโครงการ (Impact Evaluation: I) จากการศึกษาพบว่าหากพิจารณาถึงความคุ้มค่าแล้ว เมื่อเปรียบเทียบกับปริมาณเงินหรือเม็ดเงินที่รัฐบาลจ่ายหรือสนับสนุน

6. การประเมินประสิทธิผล (Effectiveness Evaluation: E) พบว่าโครงการทนายความอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาล ได้บรรลุวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายที่วางไว้มาก เนื่องจากการตั้งเป้าของสภาพทนายความเป็นไปเพื่อต้องการให้สภาพทนายความนั้นได้สามารถมีกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม และช่วยเหลือประชาชนให้สามารถที่จะได้รับคำแนะนำหรือได้รับการชี้แนะรวมทั้งการช่วยเหลือต่าง ๆ

7. การประเมินความยั่งยืน (Sustainability Evaluation: S) จากการศึกษาพบว่า ประชาชนผู้ใช้บริการโครงการทนายอาสาให้ความเห็นไปในทำนองเดียวกันว่าโครงการนี้เป็นโครงการที่ดีมีประโยชน์และเป็นโครงการที่ควรจะต้องมีการดำเนินการต่อเนื่อง เพราะมีกฎหมายรองรับทำให้โครงการมีการดำเนินงานที่ชัดเจน มีระเบียบหรือข้อบังคับที่กำหนดบทบาท หน้าที่ และเป้าหมายของโครงการ และการได้รับงบประมาณสนับสนุนอย่างต่อเนื่อง ช่วยให้โครงการสามารถดำเนินงานได้อย่างราบรื่น สามารถพัฒนา และปรับปรุงการดำเนินงานเพื่อตอบสนองต่อความต้องการ

8. การประเมินการส่งต่อโครงการหรือถ่ายโอนความรู้ (Transportability Evaluation: T) เป็นการประเมินความเป็นไปได้ของการนำโครงการดังกล่าวไปดำเนินการในพื้นที่อื่นและมีบริบทที่ต่างกันออกไปโครงการนี้จะสามารถมีการนำโครงการไปประยุกต์หรือปรับปรุงใช้ในที่อื่น ๆ

สรุป/ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาโครงการทนายอาสาประจำสถานีตำรวจนครบาลตามแบบจำลอง CIPPEST MODEL การดำเนินการวิจัยเน้นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลหลักที่เกี่ยวข้อง (Stakeholders Key Informants) ได้แก่ คณะกรรมการดำเนินโครงการสภาทนายความบรมราชูปถัมภ์ ทนายอาสาประจำสถานีตำรวจ พนักงานสอบสวนในสถานีตำรวจนครบาล และประชาชนผู้ที่มาใช้บริการโดยใช้แบบสัมภาษณ์เชิงโครงสร้างเป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล และวิเคราะห์ข้อมูลตามแบบจำลอง CIPPEST MODEL โดยมีข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

1. จากการดำเนินการที่ผ่านมามีประชาชนมาปรึกษาคดีต่าง ๆ ในสถานีตำรวจที่หลากหลายคดี และหลากหลายลักษณะ รวมทั้งผลของการดำเนินการสภาทนายความแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ควรมีการประมวลข้อมูลดังกล่าวและนำผลการประเมินมาจัดทำระบบการจัดการความรู้ (Knowledge Management) และจัดทำคลังข้อมูลคดีโดยเปิดโอกาสให้ทนายความที่เกี่ยวข้อง มีส่วนร่วมในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นอันจะเป็นประโยชน์ต่อการเรียนรู้และการจัดระบบการบริหาร การจัดทนายความลงตามพื้นที่อย่างเหมาะสมเพื่อเป็นประโยชน์ต่อการหาวิธีการเพื่อดูแลช่วยเหลือประชาชนที่มีคดีความได้อย่างถูกต้อง

2. ผู้ที่ผ่านการคัดเลือกมีความรู้และความเชี่ยวชาญในคดีในระดับที่เหมาะสมพื้นที่การดำเนินการเพื่อจะเป็นทนายความอาสานั้น ต้องเรียนรู้ทั้งการให้คำแนะนำ วิธีการทำงาน และการสื่อสาร เป็นต้น สภาทนายความแห่งประเทศไทยควรมีการดำเนินการจัดทนายใหม่เหล่านั้นมาฝึกหัดเรียนรู้ร่วมกับทนายอาสาที่สถานีตำรวจ จะเป็นโอกาสให้ทนายใหม่ได้ซึมซับถึงการบำเพ็ญประโยชน์ในวิชาชีพและการฝึกหัดในการให้คำปรึกษา

3. ในสถานที่ทำงานสำหรับทนายอาสาประจำสถานีตำรวจ ยังประสบปัญหาในเรื่องสถานที่นั่งปฏิบัติงานยังขาดความเหมาะสม การจัดหาพื้นที่ขึ้นอยู่กับผู้กำกับหัวหน้าสถานีตำรวจ อาจไม่สะดวกในการนั่งปฏิบัติงาน หรืออยู่ในพื้นที่ไม่เหมาะสม สภาทนายความแห่งประเทศไทยควรมีการประสานงานอย่างจริงจังกับสำนักงานตำรวจแห่งชาติ ในการจัดการจัดหาสถานที่ที่เหมาะสมในสถานีตำรวจ เพื่อเอื้อต่อการทำงานและประโยชน์ต่อประชาชนในการปรึกษาคดี

4. สภาทนายความแห่งประเทศไทย ควรมีการพัฒนาเทคโนโลยีสารสนเทศ นำมาใช้ร่วมด้วย ควรมีการพัฒนาระบบโดยนำเอาคดีส่วนใหญ่ที่ได้รับคำปรึกษาที่มีความถี่มาดำเนินการจัดทำระบบการคัดกรองความรู้ แบบถาม-ตอบ และจัดลงระบบเพื่อให้ประชาชนสามารถดำเนินการเข้าไปเรียนรู้และศึกษาได้ก่อนล่วงหน้า

5. ประเภทคดี พฤติกรรมของคดี ลักษณะการกระทำความผิด และการต่อสู้โต้แย้งทางคดีในแต่ละพื้นที่ที่มีความแตกต่างกันออกไปตามพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ ดังนั้น สภาทนายความแห่งประเทศไทยควรมีการการจัดจำแนกคดีตามพื้นที่ภูมิศาสตร์และจัดหาทนายความที่มีความรู้เกี่ยวข้องกับลงประจำให้เหมาะสมเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากความแตกต่างในลักษณะคดีอาจมีผลต่อประชาชน

6. สภานายความแห่งประเทศไทย ควรมีการจัดหาทนายความที่มีความรู้และความชำนาญเฉพาะทางมาปฏิบัติหน้าที่ในบางสถานีตำรวจ เนื่องจากการที่บางครั้งที่ประชาชนที่มาที่สถานีตำรวจนั้นมีความซับซ้อน และมีลักษณะเฉพาะที่จำเป็นจะต้องอาศัยนักกฎหมายที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านมาให้คำปรึกษา เพื่อให้บรรลุความต้องการของประชาชนที่เข้ามาปรึกษาได้

7. สภานายความแห่งประเทศไทย ควรพิจารณาจัดหาทนายความอาสาไปประจำในช่วงเวลาหลังเที่ยงคืน หรือการปรับเปลี่ยนเวลาให้เหมาะสมกับบางสถานีตำรวจ โดยอาจจะเป็นในรูปแบบของการเข้าเวร เพราะในสถานีตำรวจบางสถานีมักมีคดีที่เกิดขึ้นเป็นกรณีหลังเที่ยงคืนไปแล้ว (เช่น พระโขนง ทองหล่อ ห้วยขวาง สุทธิสาร เป็นต้น)

8. สภานายความแห่งประเทศไทย ควรมีการประสานงานกับองค์กรอื่น ๆ เข้ามาทำงานร่วมกัน เช่น มูลนิธิช่วยเหลือประชาชนทางกฎหมายต่าง ๆ เนื่องจากการให้คำปรึกษาทางกฎหมายอาจเกี่ยวข้องกับความรู้ความเชี่ยวชาญ เช่น คดีความรุนแรงในครอบครัว คดีค้ามนุษย์ คดีที่นักท่องเที่ยวดังกล่าว หรือแรงงานต่างด้าว เป็นต้น

เอกสารอ้างอิง

กรองทิพย์ ค่ายะรัตน์. (2558). สิทธิที่จะได้รับความช่วยเหลือในทางคดีอาญาจากทนายความ. ดุลพาท, 2(62), 171-172.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2561). แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่สิบสอง พ.ศ. 2560-2564. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. เณลิ้มชัย มาตย์เมือง. (2544). ความพึงพอใจของผู้ต่อขังในการได้รับความช่วยเหลือทางกฎหมายจากทนายขอแรง: ศึกษาเฉพาะกรณีเรือนจำพิเศษกรุงเทพมหานคร. ใน วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ณัฐกาญจน์ ทองคำ. (2558). ความสามารถในการดำเนินคดี: การจัดหาทนายความโดยรัฐให้จำเลยในคดีอาญา. ใน วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต.

ทนายท สุพิมพานนท์. (2564). ปัญหาทางกฎหมายในการคุ้มครองสิทธิและการให้ความช่วยเหลือประชาชนทางกฎหมาย ตามพระราชบัญญัติกองทุนยุติธรรม พ.ศ. 2558. ใน สารนิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีปทุม.

ประภัสสร วงษ์ศิริตนะ และคณะ. (2554). การประเมินโครงการตามแนวของ CIPIEST Model. วารสารครูสาร, 3(1), 86-87.

สนธยา โจมกัน. (2563). แนวทางการแก้ไขปัญหาที่เกิดจากการใช้ทนายความที่รัฐจัดหาให้แก่ผู้ต้องหาหรือจำเลยในคดีอาญา. วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 23(1), 159.

สมพงษ์ จูตันชวน. (2546). บทบาทของทนายอาสาประจำส่วนราชการต่อกระบวนการยุติธรรม. ใน รายงานการวิจัยวิทยาลัยการยุติธรรม. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานศาลยุติธรรม.

สุเทพ สัตนาโค. (2530). การศึกษาเปรียบเทียบทัศนคติของเจ้าพนักงานตำรวจและประชาชนที่มีต่อการปฏิบัติงานของทนายความอาสาสมัครประจำสถานีตำรวจ. ใน วิทยานิพนธ์สังคมศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อรรถวัฒน์ กลิ่นน้ำหอม. (2544). บทบาททนายความในการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน. ใน วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

Stufflebeam, D.L. and Shinkfield, A.J. (2007). Evaluation theory models and applications. (Chapter 19). San Francisco: Jossey-Bass.